

Бирақ, урыс дәуіріндегі сын, драматургия хәм проза, турмыстан жүдә артта қалып қойған. Оның үстине жазылған мақалалардың бир бөлегі тек жазылған шығармалардың атын атап өтиў менен шекленип, курғақ баянлаўлардан ибарат болған. Сондай-ақ, роман, повестлер жазыўға исендирерлик болмаған шақырықлар жуўмақтастырылмаған, исенимсиз дәлиллер менен толтырылған.

Шайырлардың көпшилиги урыс ўақыяларына тез жуўап бериўге мүмкиншилик беретўын патриотлық, лирикалық қосықлар, очерклер, гүрринлер, публицистикалық мақалалар, урыс эпизодларын

сүүретлейтуғын қосықлар хәм поэмалар сыяқлы жанрлардан пайдаланған. Орайлық газеталардың үлгиси бойынша қарақалпақ баспасөзи қарақалпақ жазыўшы хәм шайырларының, жетилисип, қәлиплесеип киятырған журналистлердің шығармаларына кең орын берип, дыққат аударған.

Деген менен екінши жер жүзилик урыс жылларында жәрияланған хәм алып барылған хәр бир үгит-нәсият ислери Уллы жеңиске жетелегенин анық көриўимизге болады хәм бундай қахарманлық ислерди үлкен мақтаныш пенен тилге ала аламыз.

Әдебиятлар

1. / «Қызыл Қарақалпақстан» 1-июль 1941, 154 (2928)-саны.
2. / «Қызыл Қарақалпақстан» 4-июль 1941, 165 (2939)-саны
3. / «Правда» 1941, 26 хәм 27-июльдеги саны.
4. / «Қызыл Қарақалпақстан» 18-июль 1941, 169 (2943)-санында Қарақалпақстанның барлық хаял қызларының жаўынгерлик үндеўи жәрияланды.

РЕЗЮМЕ

Мақалада қарақалпақ әзувчиларининг Иккинчи жахон уруши давридаги образлари очиб берилган. Уруш йилларида чоп этилган әзувчиларининг уруш мавзуидаги ниҳоятдарлари тўпламлари ҳақида ёзилган. “Қизил Қорақалпоғистон” газетаси ҳам аҳоли огоҳлигини оширишда солмоқли ўринни тутгани ҳақида ёзган.

РЕЗЮМЕ

В статье раскрываются образы каракалпакских писателей в годы Второй мировой войны. Написано о сборниках произведений писателей на военную тематику, изданных в годы войны. Газета «Кызыл Каракалпакстан» также сообщила, что сыграла значительную роль в повышении осведомленности населения.

SUMMARY

The article reveals the images of Karakalpak writers during the Second World War. It is written about the collections of writers' war-motivated works published during the war. The newspaper "Kyzyl Karakalpakstan" also reported that it played a significant role in raising public awareness.

KÓRKEM TEKSTTE GENDERLEKTLERDİŇ QOLLANILIW ÓZGESHELİKLERI

Z.Rzamuratova – doktorant

Ўзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бóлими Илим изертлеу институты

Tayanch sózlar: gender, genderlekt, konnotativ, dennotativ, paradigma, stereotip, frazeologizm, maskulinlik, feministik.

Ключевые слова: гендер, гендерлект, коннотатив, деннотатив, парадигма, стереотип, фразеологизм, маскулин, феминист.

Key words: gender, genderlect, connotative, dennotative, paradigm, stereotype, phraseology, maskulin, masculinity, femininity.

Házirgi kúndegi dáwir paradigması insandı tillik aspektte tereñirek úyreniwdi talap etedi. Til adamlardıń rawajlanıwına hám jan-jaqlama jetiskenliklerge erisiwine imkan jaratadı. Til – dennotativlik hám konnotativlik sıpatqa iye bolğan qubılıs [4]. Házirgi jámiyetshiligimizde tildiń jámiyetlik ózgesheliklerin tereñirek úyreniw hám basqa da túrli ózgesheliklerin anıqlaw tiykarǵı máselelerden bolıp qalmaqta. Sol sebepli de tildiń jámiyetlik xızmetiniń rawajlanıwı ásir til biliminiń eń aktual máselelerinen bolıp esaplanadı.

Til bilimi boyınsha sońǵı jılları alıp barılıp atırǵan izertlew jumlarında gender máselesi ayrıqsha úyrenilmekte. Qaraqalpaq tilindegi genderlik ózgeshelikler de arnawlı túrde úyreniwdi talap etetuǵın máselelerden biri.

Gender atamasınıń ózi jámiyetlik jınıstı biologiyalıq jınıstan ajratıp kórsetetuǵın termin [1]. Qaraqalpaq ádebiiy tili de hár túrli genderlik ózgesheliklerge iye bolğan sózlik quramı oǵada bay til. Biz bul másele boyınsha úyreniw barısında *gender*, *genderlekt*, *genderlik stereotip*, *maskulinlik* hám *feministik* sıyaqlı terminlerge dus kelemiz. Bunda genderlik stereotipler sózlik qorımızdıń ele de bayıwına tásir etedi. Bunda hárbir jınıs wákiliniń leksikonında qollanılıwshı olardıń minez-qulqına, júristurısına, jámiyettegi rolı hám xızmetine baylanıslı ortaқ mádeniy túsinikler hayal hám er adamlardıń sózlik qorındaǵı genderlik ózgesheliklerge iye bolğan qatarlardı dúzedi.

Adamnıń jámiyettegi rolı, genderlik ózgeshelikleri onnı jası, maǵlıwmatı, jámiyettegi belsendiligine de baylanıslı.

Usı sıyaqlı ózgesheliklerine qarap insandardıń sózlik qorındaǵı sózler ózgerip otıradı. Genderlik stereotipler erkeklik stereotipler hám hayal adamlarǵa tán bolğan stereotipler bolıp ajıraladı [4:51].

Erkeklik stereotipler: maǵlıwmatlı bolıw, kásip, abıroy, lawazım, neke, áke bolıw, ata-anaǵa ǵamxorlıq etiw sıyaqlı bolsa, hayallardıń stereotipleri: gózzallıq, sawatlılıq, turmısqa shıǵıw, ana bolıw, shańaraq hám ondaǵı ananıń rolı, úy-xojalıqların júritiw, doslar, kelinlik wazıypa sıyaqlı bolıp keledi. Erler de, hayallar da sóz saplaw barısında usı stereotiplerge baylanıslı sózlerdi qollanadı.

Gender stereotipler jámiyettegi sociallıq, ekonomikalıq, siyasiy ózgesheliklerge baylanıslı ózgeriwı múmkin.

Erler hám hayal adamlardıń sózlerinde bir-birinen paraqlanatuǵın ózgeshelikler jiyi ushırasadı. Bul paraqlar genderlektler arqalı ámelge asırıladı. Yaǵnıy, genderlekt degenimizdiń ózi hárbir jınısqa tán qollanılıwshı frazeologizmler, naqıl-maqallar, hár túrli sózler hám sóz dizbekleri genderlektlerdiń qatarın dúzedi. Qaraqalpaq ádebiiy tili bay sózlik qorǵa iye hám olardaǵı genderlektlerdi ayrıqsha úyreniwimiz tiyis. Bunday genderlektler óz gezeginde maskulinlik (er adamlarǵa tán) hám feministlik (hayallarǵa tán) ózgesheliklerdi júzege shıǵaradı. Genderlektlerdiń bir túri bolğan frazeologizmlerdiń arasında tiykarınan hayal adamlarǵa yáki er adamlarǵa qarata qollanılıwshı turaqlı sóz dizbekleri de ushırasadı. Mısalı ushın, “ay dese awız, kún dese kózi bar”, “jas bosanıw”, “kóz jası kól bolıw”, “kúshi eki kózine jetiw” sıyaqlı frazeologizmler feministlik

özgeshelikke iye. Sebebi, olar kórkem adebiy stilde de, awızeki stilde de hayal adamlarğa baylanıslı qollanıladı. Al, “*bekligin buzbow*”, “*bekliginen taymaw*”, “*jaw júrek*”, “*qarsılasqan jerden qan alıw*” sıyaqlı frazeologizmler er adamlarğa tán qollanıladı. Sonıń menen birge, *hayal taslaw*, *maldas qurınıw*, *talaq beriw*, *murnınan samal esiw* sıyaqlı sózler de er adamlarğa baylanıslı qollanıladı.

Genderlektlerdiń jáne bir túri naqıl-maqallar bolıp, olardıń da ayırımları erlerge, ayırımları hayallarğa tán boladı. Mısali,

1. Kelin kelse ayday
Qas, kirpigi jayday,
Qarshında bir zatı joq,
Ne qılıp keldi eken uyalmay?!
2. Esikten kúndes kirse,
Tesikten urıs kirer.
3. Kelin kelse,
Úy ishine sınshı keler,
Úy artına tıńshı keler.
4. Jerik bolsa qatınıń,
Jerik asın bilmeyseń,
Aytsa turıp ózińe,
Zır juwırıp izleyseń.
5. Sepli kelin kerek pe?
Epli kelin kerek pe?
6. Báybıshe - quday buyırǵı,
Toqalǵa iyttiń quyrǵı.
7. Qudasha menen quda oynar,
Quw shóp penen bóri oynar. [2]

Joqarıda keltirilgen naqıl-maqallar feministlik özgeshelikke iye bolıp, tiykarınan hayallardıń ortalıǵında qollanıwshı hám olar menen baylanıslı sózler bolıp esaplanadı.

Al, tómendegi qatarlarda bolsa er adamlarğa baylanıslı naqıl-maqallar keltirilgen:

- Aq teri ayaq astında,
Qara teri batır basında.
Tóreniń ornı – tórdur.
Mıń qosshıdan bir basshı.
Jigit – eldiń erkesi hám qulı. [2]

Tiykarınan, er adamlar óz pikirin jetkerer payıtında anıq, dál, túsiniqli etip jetkeriwge tırsadı hám jalǵan sózlerdi qospastan, tuwrı jetkizedi, ayırım jaǵdaylarda júdá qopal tárizde jetkeriw de múmkin. Al, hayallar bolsa, óz pikirin tuyǵı-sezimlerge berilgen halda álpayımlıq penen bildiredi. Bazıda pikirin tuwrı aytpastan “aylandırıp alıp kelip” yáki ózgeris kiritken halda qollanadı. Olar kewilshik bolǵanlıǵı sebepli emociyaǵa kóp beriledi, tuyǵı-sezimlerge bay sózlerden paydalanadı.

Biz tómende qaraqalpaq tilindegi kórkem tekstlerden alınǵan túrli genderlik özgesheliklerge iye qatarlardı misal sıpatında aldıq: 1. Kúshli balalar ózlerinikin túwesip, ázziretkine *bas salatuǵın* edi; 2. Oǵada xoshirey bolıp kettiń! Hár jigit ayaǵına *bas uradı!*-dedi ol; 3. Sózsiz tiri. Ondaylar ólimge *bas iymeydi*.

Keltirilgen dáslepki misalda “bas salıw” frazeologizmi

Ádebiyatlar

1. Гендер муносабатлари назарияси ва амалиётга кириш. –Т.: «Ўзбекистон», 2007.
2. Қарақалпақ фольклоры 88-89-том. -Н.: «Илим» 2015.
3. Нысанов М. Таңламалы шығармалары VII том. -Нөкис.: «Билим» 2018.
4. Шокым Г. Гендерлик лингвистика негиздери. –Алматы: «Экономика баспасы», 2012.

qollanıǵan bolıp, bunda er adamlarğa tán hárezet sáwlelendirilip, maskunlinlik özgeshelikke iye bolmaqta. Al, keyingi misalda bolsa, “bas urıw” frazeologizmi kontekstlik jaqtan sulıw qızǵa ashıq bolǵan er jigitniń hárezetin ańlatıw mánisinde qollanıǵan. Keyingi úshinshi misalda “bas iymeydi” frazeologizmi arqalı er adamlarğa tán bolǵan qaytpas mártlikti ańlatatıw ushın qollanıǵan. Bul misallardıń barlıǵında genderlik özgeshelik frazeologiyalıq qatarlar arqalı ańlatılǵan.

Tómendegi qatarlarda feministlik özgeshelikke iye bolǵan misallar keltirilgen:

1. *Jaman shapanday hárkimniń iynine asılıw* nashar adamǵa jaraspaydı. Bunda hayallarğa tán bolǵan unamsız hárezet bildirilgen.

2. Allen waqıtta ózime kelsem, *kóz jasım* betimdi juwıp ketipti. Bunda kóz jası betin juwıp ketiw frazeologizmi feministlik xarakterdegi sóz dizbegi bolıp, hayallardıń kewilshikligin, emociyaǵa kóp beriliwshılıǵın de ańlatıp tur.

3. Hár kúni kelip budkamdı ashpaqshı bolsam, ishinde Zıyada jasırıp “*Gók-gók*” deytuǵınday quwanıp ashaman. Bul misalda kishkene baladay erkelew, náziklikti bildiriwshı sóz benen hayal adamlarğa tán özgeshelikler ańlatılǵan [3].

Sonıń menen birge, tuyǵı-sezimlerge berilip ketken halda túrli jaqsı-jaman sózlerden paydalanıp pikir bildiriw de feministlik özgesheliklerge kiredi. Hayallar keyiydi, qapa boladı, quwanıp marapatlaydı, erkeletedi. Bunday waqıtta túrli emociyalıq özgesheliklerge iye sózlerden paydalanadı. Bunda pikir bildiriw barısında olardıń qanday keyipte ekenligi anıq sezilip turadı.

1.-He atımdı qulaǵıma azan ayttırıp qoyıppa ediń? – dep *awzın julıp alǵanday* etsin.

2.- Otır *júwernemek*, aldımdı kespey! Saǵan tuwılǵan kún uwayım, maǵan sizlerdiń keshki tamaǵınıń.

3. Biyhayasına tap bolsań, *dambalın qolına alıp* shıǵıp, shar bazarda masqara etedi. Tap ákesi menshiklep berip qoyǵanday.

4. *Urgashı seniń!* Shappattay bolıp qay bala shaǵasına jetpey atır eken dep tonqıldasadı esheklerine minip atırıp.

5. Lekin, qatınlar oǵan itibar bermeydi. Biledi aqırı, mıń partıladaǵan menen *körpeshe sine körpeshe qosılıp* atırǵan joq. Bunıqı qurı pań pań.

6. *Há urgashı seniń-á!* Ne qılıq shıǵarıp júreń? –dep qızınıń shekesine bir shappat urdı. Buwınıń qatpay turıp baysırıp ólip baratırmedin? [3].

Ulıwmalastırıp aytqanda, qaraqalpaq ádebiy tilinde qollanıwshı genderlektler hár tárepleme úyreniliwdi talap etedi. Olar shıǵarmanıń kórkemiligin arttıradı, avtorıń jeke stillik özgesheligin júzege shıǵaradı. Sonday-aq, genderlektlerdiń túrleri de ózne tán özgesheliklerge iye bolıp, hárбір dáwirdegi túrli shıǵarmalar menen tanısıw barısında genderlik özgesheliklerge iye bolǵan sóz hám sóz dizbekleriniń tilimizde qanshelli kóp ekenligin ańlaymız. Olardı dáwirlestirgen halda hám túrli aspektlerde úyreniw búgingi kúnniń eń aktual máselelerinen bolıp qalmaqta.

REZYUME

Bu maqolada qaraqalpoq tilidagi badiiy matnlarda qollanılgan genderlektlarning xususiyatlari órganildi. Gender tushunchasi, gender stereotiplar, genderlektlar, feministik va maskulinlik haqida ma'lumotlar berildi. Genderlektlarga misol tariqasida xalqimizning boy adabiy meroslari hisoblangan naql va maqollardan misollar keltirildi. Shuningdek, tilimizning óziga xos xususiyatlaridan biri bolgan frazeologizmlarga ham toxtab ótili. Aytish joizki, tilimizning har bir davrdagi meroslari óziga xosliklarga ega. Shu bois, ayrim misollar hozirgi kun badiiy adabiyotidan keltirildi.

В данной статье рассматриваются особенности гендерных структур, используемых в каракалпакских литературных текстах. Была предоставлена информация о концепции гендера, гендерных стереотипах, гендерной идентичности, феминизме и мужественности. Пословицы-поговорки приводятся в качестве примеров к гендерлентам, которые считаются богатым литературным наследием нашего народа. Упоминались и фразеологические идиомы, являющиеся одной из особенностей нашего языка. Следует отметить, что наследие нашего языка в каждый период имеет свои особенности. Поэтому были приведены некоторые примеры из современной художественной литературы.

SUMMARY

This article examines the characteristics of gender structures used in Karakalpak literary texts. Information was provided on the concept of gender, gender stereotypes, gender identity, feminism and masculinity.

Proverbs and saying are used as examples for genderlects that are considered to be the rich literary heritage of our people. Phraseological idioms, which are one of the peculiarities of our language, were also mentioned. It should be noted that the heritage of our language in each period has its own peculiarities. Therefore, some examples have been cited from contemporary fiction.

ИНГЛИС ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ЕРТЕКЛЕРИНДЕ ЭПИКАЛЫҚ ҰАҚЫТ,
ЭПИКАЛЫҚ МӘКАН ХӘМ ЭПИКАЛЫҚ ҚАХАРМАНЛАР

З.К.Сайтова – ассистент оқытушы

Әжанияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сұзлар: фольклор, образ, эртак, фантастика, сөхрли, миф, вокеа, сюжет, мотив, пари. дев, қушлар, олма.

Ключевые слова: фольклор, образ, сказка, фантастика, закалдованный, миф, сюжет, событие, мотив, фея, великан, птицы, яблоко.

Key words: folklore, character, tales, epic, fantastics, enchanted, myth, spot, event, motive, fairy, giant, birds, apple.

Халық аўызеки дәретпелери хәр бир халықтың арзыў-әрманларын, ой-пикирлерин өзінде жәмлейди. Атап айтқанда, халық ертеклеринин мазмунында ертедеги адамлардың тилек-өтинишлери, арзыў-үмитлери орын алған. Ертеклерде ұақыт хәм мәкан аңызлардағыдай анық көрсетилмейди. Және тарийхый сәнелер де, тарийхый тулғалар да анық сөз етилмейди. Яғный, бул дәретпелерде эпикалық ұақыт хәм эпикалық мәкан, эпикалық қахарманлар орын алады. Мәселен, ертектің басламасында “Бир бар екен, бир жоқ екен”, “Бурынғы өткен заманда”, “Ерте-ерте-ертеде, ешки куйрығы келтеде”, “Жүдә ерте заманларда”, “Бурында” сыяқлы қатарлар эпикалық ұақытты билдиреди. Яғный, бунда ұақыт анық көрсетилмейди. Және де, “алыс-алысларда”, “узақ еллердиң биринде”, “кус ушса қанаты күйетуғын, жерде жүрсе аяғы күйетуғын шөллерде”, “пәлен деген жерде” сыяқлы қатарлар эпикалық мәканды аңлатады.

Ертеклерде хәдден тыс наятый күшке ийе эпикалық қахарманлар да қатнасады. Қахарманның бир өзи мыңлаған душпанларына қарсы шығып, оларды жеңип, мурат-мақсетине жетеди. Мысалы, “Абат батыр” [1:11-18] атлы каракалпак халық ертегинде Абат батырдың бир өзи патшаның мыңлаған әскерлерине қарсы турып, оларды жер менен жексен етеди. Қалаберсе, оның жолдаслары да эпикалық персонажлар есапланады. Олардың бири жети жыллық өликке жан бериўши, екіншиси бир ақшамда бир қаланы салыўши, үшіншиси бир қаланы екінши қалаға көшириўши. Олардың ис-хәрекетлеринин, күш-ғайратының, өнеринин шеги жоқ. Ертедеги адамлар усындай қыялай қахарманларды, персонажларды ойлап тапқан. “Қыран” [2:19-26] атлы каракалпак халық ертегинде патшаның баласына пери қызды алып келип беретугын персонаж Қыран деген ғайрытәбийий адам. Ол күдиретли күшке, сыйқырға ийе. Адамлардың аяғы тиймеген эпикалық мәканларға барып келе алады. Себеби, оның өзи эпикалық персонаж саналады.

“Батыр бала” [2:46-58] атлы каракалпак халық ертегинде бас қахарман гидиман дәўлерди жеңип, урлап кетилген қызларды алып келеди. Соның менен бирге, батыр бала сунқар, туйғын, қаршыға болып ушыўды, сыйқырлықты үйренеди. Бунда эпикалық қахарманның фигурасы ашып берилген. Ертекли

қахарманның күш-ғайратын, турпатын, характерин гипербола аркалы сәўлелендирген.

Дүнья жүзинде өз орнына ийе англичанлардың фольклоры да өз алдына. Англичан халық ертеклери рус, немец, француз халық ертеклерине салыстырғанда сәл кеширек жыйналған. XIX әсирдиң ақырларына келип ғана англичан халық ертеклери топланған, жазып алынған. Англичан фольклор клубының президенти Джозеф Джекобс (1854-1916) усы халықтың ертеклерин жыйнады хәм еки томлық китаптарда басып шығарды. Ол халық аўзынан ертеклерди жыйнаўда қыйыншылықларға дус келген. Себеби, көплеген халық ертеклери умытылып кеткен. Джекобс бул әжайып аўызеки дәретпелерди қайта әдебийлестирип редакторламаған. Яғный, А.Н.Афанасьев (рус), Шарль Перро (француз), аға-ини Гриммлер (немец) сыяқлы қалай еситкен болса солайынша ертеклерди жыйнап, басып шығарған. Ол, халық қалай жаратқан болса солайынша жыйнап баспаға таярлады.

Көплеген англичан халық ертеклери француз хәм немец халық ертеклерине уксас болып келеди. Себеби, бул халықлар өтмиште бир-бирине тығыз байланыслы болған. Англичан фольклоры бул халықлардың аўызеки дәретпелеринен мазмуны жағынан алыслап кете алмас еди. Бирақ, тийкарынан алғанда англичан халық ертеклеринин өз алдына көркемлик өзгешелиги де бар. Англичан халық сыйқырлы ертеклери басқа түрлеринен ажыралып турады. Қыялай персонажлар, қара күшлер, батырлық ертеклерде адамхор дәўлер хәм оларға қарсы гүресетуғын әпиўайы дийқан баласы Джек сыяқлы унамлы қахарманлар қатнасып отырады. Бир-еки ертеклерде адамлар мийнеткеш, ҳақгөй, батыр, нағыз халық қахарманлары болып келеди. Мысалы, “Adventures of Jack the Giant-Killer” (“Дәўлерди өлириўши Джектің басынан кеширгенлери”) атлы англичан халық ертегинде дийқанның баласы Джек, дәслебинде сыйлық ушын хәрекет еткен болса, сәл кейинирек халықты адамхор дәўлерден қутқарып батырлық көрсетеди. Англичан ертеклери қахарманларының барлығы да жақсы, унамлы бола бермейди. Дүньяда ең биринши капитализм пайда болған буржуазиялық Англияда адамлар саўда-сатық, исибилерменлик, пайда көриў ушын алдаўшылық, хийлекерлик етип жасағанлығы белгили. Мысалы,